

Егемен Қазақстан

Дала жыршысы

Ағыл-тегіл сөз қазынасы қазақ әдебиетіне ежелден тән. Ол бізге сонау есте жоқ ескі замандардан бері үзілмей келеді. Осындайда Мәшһүр-Жүсіптің «Қазақтың әулиелігі – тілінде» деген түйіні ойға оралады. Санасы айқын халықтың тілі көркем, танымы зор, көкірек көзі көреген болмақ. Ұлттық дүниетанымға, дәстүрге берік жазушының бірі Кәдірбек Сегізбаев. Ақан сері, Иманжүсіп, Біржан сал жыраулық ұлы дәстүрдің заман азарда үзілер жұқанасы болса, уақыт өзгерген сайын ауылы көзден бұлбұл ұшып бара жатқан урбандалған қазаққа салт-дәстүрді ұлықтау өзін жоғалтпау үшін жасалған ұлы түйсігі екені даусыз. Адамды түйсігі ғана алдамайды. Әлемді жаулап алған кино индустриясында жаһандану қаңсығы тозып, керісінше оның ыдырауы басталатын мезеттің жұлдызы енді туып келе жатыр. Әдебиет рухы соны қалайды. Сондықтан дәстүрлі проза ескірді деп үкім шығаруға еш негіз жоқ. Айтулы жазушы Кәдірбек Сегізбаев «Беласқан» атты романында нақты прототиптері бар, XIX ғасыр басындағы қазақ жерінің шығыс шетіндегі өмір суреттерін қаз-қалпында берген. Әлбетте, автордың қазаққа лайық зердемен, эпикалық кеңдікпен әсірелей суреттейтін тұстары баршылық. Ол алпысыншы жылдарда әдебиетке келген жазушылардың баршасына ортақ белгі. Романның үлкен нышандық белгісі, қазір ұмытыла бастаған, тіліміз әбден шұбарланған соң қолдануға зауқы жоқ ескі сөздердің молдығы, бәрі ескі өмір салтынан туындайтын тілдік лексикалық қор. Мұндай тілі бай ділмәр романды оқымай кеткеніме екі онжылдықтың жүзі болыпты. Біртүрлі жатырқай бастағаныммен, әуелгі тосырқау лезде ұмытылып, «Беласқан» жетегіне алып кеткен. Алдыңызға қайың астаумен толтырып, бір жабағының етін тұтас салып бергендей көрінген. Ысырап емес, қазыналы дәстүр. Сондықтан аста-төк молшылыққа бір кенеліп қалудың сәтін түсіргеніне шүкір дейміз. Романдағы бір шуақты мезет ежелден ата жау деп 250 жылдай шабысқан, қазағыма «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламаны», көресіні көрсеткен жоңғар-қалмаққа өшпенділік атымен жоқ. Мұрат Әуезовтің «Иппокрена» атты зерттеу кітабында: «Жоңғарлар тарих сахнасынан кетті. Бірақ қазақ жазушылары ата-бабаларының қаһармандығын айтқанда, жоңғарлар дұшпан символы бейнесінде қалып қойды, сол нышан ретінде зұлымдық пен жаулықты телиді» деп жазды. Бұл ретте Кәдірбек Сегізбаевтың суреткерлік танымын бағзы Қайта Өрлеу дәуіріндегі ұлы гуманистердің дүниеге көзқарасы дарыған Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген өсиетіне адал жазушы екеніне шынайы риза боласыз. Яғни, стереотипті үлгілерге ұрынып, сыңаржақ ауып кетіп қалмаудың өзі жазушының адам психологиясын терең білетін болмысын аңдатады. Адам баласы Құдайдың алдында тең, бәрін бір Жаратушы жаратқан деген таным романда үстем. Дала мәдениеті салғаннан бабымен көрінеді. Этнографиясы мол, қазақы өрнек шүпілдей құйылған қымыздай ернеуінен

асады. Әрбір кейіпкердің өз бейнесі анық, басқаға ұқсамайды. Күрделі адам портреттері бар, бір жақты сырлап, әсірелеуге көнбейтін кейбір кейіпкерлерді бір ұрты май, бір ұрты қан десе болар. Бірақ түптің түбінде авторлық гуманизм олардың өзін дегеніне көндіреді. Пендешіліктерін адамшылыққа жеңгізеді. Романдағы Жұманай көсе қазақ прозасында ежелден бар әңгүдіктеу, тұзы жеңіл, зілі жоқ, әзіл-күлкіге негізделген кейіпкер. Сақал-мұртсыз әлжуаз шал сайқымазақтың рөлін көп атқарады. Оның құсбегілік өнері құрметке лайық. Мылжың, мақтаншақ, жатыпшешерлері көп ескі қазақ салтында мұндай адамдар әр ауылдан табылады. Зұлымдықтан, екіжүзділіктен аулақ жан болған соң, жұрт бос сөзді мылжындарға әрдайым кешіріммен қарайды. Авторға Жұманай шал әр оқиғаға дәнекер үшін керек. Егер Жұманай шал Гогольдың кейіпкері болғанда, оның сатиралық сипаты қоюлау болар еді. Юморы басым болып тұрғаны қазақы жаратылысынан, ол бұл ретте Михаил Шолоховтың сүйкімді Щукарь атайына ұқсайды. Ол өзіне оқыс мал біткенде байсымақтың кейпіне енетін тұсын жазушы ажуамен шебер жеткізген. Адамға тән осалдықты ол кейіпкерлерінен аямайды. Жұманай шалдың аузымен жазушы қалмақтың біраз алабөтен мінез-құлқын қазақы түсінікпен түйреп, аңғармаған болып, әшкерелеп қалуға бейім. Адам баласы бір-бірін сынап-мінемей отыра алмайды, ал бір халықтың ғұрпы екіншісіне жат көрінері рас. Мысалы, «Қалмақтар «тарбаған» деп суыр жейді». Романның басты идеясы – қазақтың ауызша тарихын түзетін, біртұтас ұлт болып ұйысудағы этнологиялық ерекшеліктерін ашу. Шежіренің орны қазақ үшін аса мәртебелі. Ру – қазақтың қағазға басылмаған далалық төлқұжаты. Тайпалық сана қоғамдық қарым-қатынастардың негізгі тетігі болды. Ақселеу Сейдімбектің шежірелік деректерді пайымдайтын «Қазақтың ауызша тарихы» атты кітабында «Сіңісті аталар мен рулар» атты тарауы бар. Жаугершілік заманда елден елге, бір рудан бір руға, бір халықтан екіншісіне ұрпақ ауысып жүре берген. Соның нәтежесінде далалықтардың этнологиялық сүйегі түзілді. Қазақтың ең керемет феномені – оның зердесі. Ол өзінің жетпіс жетінші атасының кім екенін нақ біле алатын қасиетке ие. Сіңісті атаның да түбін ұмытпайды. Бауырына басқанмен жадына қиянат қылмайды. Тектілікті артық санайтын қазақ «кірме» деп кемсітпеген, Ақселеу Сланұлы ғылыми зерттеуінде атап айтқандай: «Былайша айтқанда, көшпелі өмір-салтта жеке тұлға шыққан тегіне немесе сіңісті болғандығына қарамастан, оның адамдық сапасы ұдайы алға шығып отырған». «Беласқан» атты романның өзегін құрайтын оқиғаға эпилогындағы «Тарбағатай етегінде отырған тамалардың ауылы», «...аз үй таманың да «Санияздың алшындары» атанып, төре ауылының бір бұтағы боп кететін...» – құныкер болып, Еділ бойынан қашып келген ағайынды екі жігіт – кіші жүз Есет батырдың нәсілінен Байшуақ пен Бараттың тағдырлары алынған. Шынтуайтында, екеуінің тарихы қазақ тіршілігіндегі көп қайталанатын жазмыш. Ұлттың қалыптасуында рөлі бар құбылыс. Ағасы нағыз ер азамат, інісінде ағаттық, жастық, албырттық мол. Шешендік өнер – көшпелі халықтардың этикетінде негізгі қасиет. Роман бастан-аяқ шешендік тілге негізделген. «Сен Бала Ертісті, мен Қара Ертісті тел емген егіз ел едік», – дейді Нұрәлі би торғауыттың басшысы Ошыржап уаңға сөз саптағанда. Далалық дипломатия мен этикет бұл романда айқын берілген. «Аруақты басымды азғын сөзбен қорлайсың. Жетер, жәдік!» деп Қамбар төре жер үшін жуандық көрсеткен жүрек жұтқан, намысқой жас керей жігіті Алдиярға зілдене сөйлейді. Ақыры Алдиярға Қамбар төренің көзі тиіп өледі. Еділ бойындағы торғауыттың Шығыс Түркістандағы атамекеніне жөңкіліп көшкенде құс қанаты талар қазақ жерін қия кесіп өткендегі тарихы шынайы берілген. «Сұраушы жүзі төменшік» деп қалмақ жағы осы қиын жолда тек аман қалудың жолын дөп басады. Романдағы торғауыт қалмақтың бегі Ошыржап сом тұлға. Ақыл, парасаты мен айлакерлігі жағынан қазақ төресі Қамбардан еш кемдігі жоқ. Ошыржаптың күші оның адами болмысының беріктігінде, әуел баста бұтаға қорғалаған торғайдай болып өзін паналаған қазақтың қос жігітіне тым адал пейіл танытатындығында. Ол екеуі Ошыржаптың сенімін ақтайды, торғауыт көші еліне аман-есен жетуіне себін тигізеді. Ошыржап Байшуақ пен Баратты шақырып алып: «Қалмақ тонын киген қазақтың қазақ қолынан өлгені жараспас. Жандарың – сауға, жолдарың ашық» дегенде, олар: «Мырзам, қалмақ тонын кисек те,

жанымыздың, қанымыздың қазақ екені рас. Бірақ басымызға іс түскенде пана болған сіздің басыңызға бұлт төнгенде сая іздеп, жалт берсек қазақтығымыз қайсы. Найзамызды қандастарымызға сілтемесек те, олардың сізге сілтеген найзасын қағармыз. Өлсек – шейітпіз» деуі шындықтан шет кетпейді. Нағыз қазақтың болмысы мәрттігінде. Автор кейіпкерлерін қолдан жасамағаны білінеді. Табиғат суреттері көркем. «Маңырақтың тасына шейін шөп шыққан екен». «Айнала алқап жап-жасыл түске боялып, Қара Ертіс бойындағы тал-теректің балауса жапырақтары қозықұлақтанып үлгерген». Уыздай көшпелі сана. Қазақ прозасынан басқа әдебиетте кездеспейтін теңеулер де баршылық. «Қоладан құйғандай шаншылып, күмістеген ер үстінде отырысында ерекше бір сырбаздық, жарасымдық бар». Бұл найман руының байжігіт атасынан тарайтын Қасқақ батыр жайында айтылатын сөз. Ол табиғи өткірлігімен, әділдігімен, ерлігімен баурайтын образ. Қамбарды ел билеген төре екен деп жәдік руына қиянат қылған тұсында Қасқақ ер жағынбайды. Алайда Қасқақ батырдың қапияда қаза болған Алдиярдың қарындасы Шәйлі қызбен сүйіспеншілік хикаясында автордың шығыс хиссаларындағыдай тым романтикалық әсіре бояуға елігіп кеткені байқалады. Иә, махаббат қисыны қазақ романдарында көп суреттелетін таптаурын реңкте берілген. Романдағы Қамбар төре күрделі образ. Бір басында неше түрлі қасиеті бар, жазушының нағыз олжасы. Қамбар болмысынан жалғандық таппайсыз. Қанды тұсы да, мейірлі тұсы да қанық. Оның әсіресе, тама жігіттерін торғауыт елінен босатып алудағы құпия жоспары ең күшті монархтардың өзі бас иетін ғажап дипломатия екені анық. Романның басында Байшуақ Қамбар төреге түнделетіп кеп жолығып, қазақ арасына оралуға зәрулігін, қалмақтан айла-тәсілмен өздерін қайтаруын сұрайды. Ал Қамбар төре іштей аңдысқан Ошыржап торғауытқа өзі Қойбас шешесіне берген аста қалмақ ішіндегі екі қазақ жігітін алғаш көргендей, үйіріне қайтарғысы келгендей кейіп танытады. Ол өте шебер қисындайды, енді дұшпан болмаса да бұрын жау болған, осалдығы жоқ қарсыласын күдіксіз алады. Қамбар төренің қаратай елінің байы Тастайдың қас жүйрік қара атына көзінің құрты түсіп, ақыры қолына түсіруі романдағы тағы бір хикаялық желіні құрайды. Жылқы культі күшті, табиғи берілген. «Қараның ат қана емес, бақ екенін Тастай жақсы білер». Қара ат пен Сағымсары – қос жүйріктің бейнесі аттың сынын терең танытады. Абайдың «Күлте құйрық, қыл түбі әлді келіп» деп, Ілиястың «Құлагер» поэмасындағы Сағынайдың асына мұқым қазақ жиылғанда суреттелетін жылқы көркі эстетикалық биікке самғайтын классикалық үлгілеріндегідей қас жүйріктің сыны романда қанық. Байшуақ үйірлі жылқыдан бас тартып, Ошыржаптан қалап алған сары байталын, аузымен құс тістеген жүйрікті түп иесі абақ керейдің байы Солтанның дөп тануы осы жылқы культінің қапысыз берілуінен. Сенімді. Төренің төлеңгіті Құлжабек шебердің образы кесек, бай үйінің қызметшісі болғанмен, дала философы, мақтаншақтығы өзіне жарасады. Оның Баратқа қалыңдық таңдауда тигізген көмегі соны растайды. «Қалмақта қалсаң, қаныңды сатқаның», дейді ол Барат балуанға. Жусан қасиеті айтылмай кетпеуі заңды. Романда қазақ халқының «Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» даналығы үнемі алға шығып отырады. Ұлттық салт-дәстүрлер, ақынның өлеңмен топ алдында шындықты айтуы, қазақы күрес культі, балуандыққа баулудың спорттық қыр-сырын, әдісін жазушы үзілдіре суреттеуді мақсат қылған. Сондай-ақ қазақтың жатыпішер жалқаулығына да автор сипаттама берген. «Ата-бабам сиыр сасықты мал екен деп ұстап көрмеп еді» деп шіренген бір қазақ шалының эпизодтық бейнесі қандай нақ. Бұрын мал баққан халықтың көшпелі өмірі келмеске аунап барады. Қазақтың жерге тары егіп, арық қазып, тоған тартып, дән алғанын, қазақ қоғамы ұлы өзгерістің алдында тұрғанын да жазушы табиғи бейнелеген. Қамбар төренің бәйбішесі Қаражан мен қалмақ Қойбас шешесі тары егуді елге үлгі қылуы етекбасты әйелдің қайраткерлігінің ұшығын көрсетсе, Қамбардың тоқалы Күлімхан бейнесі қазақ әйелінің сұлулығының тұспалы. Романда өр Алтайға ода: «Өр Алтай тау-таулардың бабасы екен, /Марқакөл зәмзәм толы сабасы екен» деп келетін Бурахан қожа ақынның өлеңі дөп. Өлеңсіз қазақ психологиясы бос қуыс тәрізді. Кәдірбек Сегізбаев романының «Беласқан» деген атауындағы символикалық астар – қазақтың өткен тұрмыс, болмыс, мұраты. Бел асу – еуразиялық

кеңістіктің символы, қазақтың алтын қазығы. «Аюдың өті» – Алтайдың керім табиғатын бейнелейтін хикаят. Бас кейпкері аңшы, жыртқыштығы көнеден жалғасқан адамзат нәсілі. Атып алған аңының әуелі бүйрегі мен көк бауырын күлді-көмеш қылып отқа қақтап отырған бейне көз алдыңызға елестейді. Аңшы мінезін архитип ұғымдар арқылы суреттеуде автор табиғи, оның мылтығына жасайтын ырымы дәл. «Ысқырып атқан киіктің обалы жоқ», бұл қазақтың төл танымы. Оның есімі «Елсенген» екені өлерінде бір-ақ айтылады, жазушы оны «Мерген» деп шартты атаумен атайды. Мергеннің мылтығы – Ақшолақ. Аюдың есімі – Ақтөс (ит екен деп қалмаңыз). Жер орайы нақты, өзені Күркелі, тауы – Сауыр-Сайқан. Қара тұмсық аю мен қос қасқырдың айқасы әсерлі. Аю мен адам егіз тәрізді, екеуі де жер ананың бел баласы. Адам мен аң – Жаратқан алдында тең, бірдей жаралған. Сондықтан автор прозадағы параллелизмді көп қолдануға бейім. Ана аюдан қонжығы – бала Ақтөстің айырылған сәтін суреттеуі өте аянышты, сай-сүйегінді сырқыратады. Жетім қонжықты оқырман бауыр басып қабылдайды. Аю миф ретінде берілетін тұсты «Атам марқұм: «Аю адамнан азған қасиетті жануар, өз басыңа қауіп-қатер төнгенде болмаса, оған тиісуге болмайды» деуші еді», деп тыяды аңшыны әйелі марқұм. Аю психологиясын дәл беремін деп автор оны кейде адам тәрізді асыра суреттейді. Аюдың физиологиясын жазушы зоология маманынан кем білмейді. Аюдың асқазанын тазартуы, жарасын ыстық қайнарға емдеуі, құмырсқа илеуін жеуі, қарақат теруі тамаша берілген. Мергеннің ашкөздігі, бір жылқы үшін сылтауратып, тойымсыздық танытуы оның түбіне жетті. Үйінде құрдасы дертіне шипа болса деп жаны қысылып сұрап келген аюдың өті тұрса да, Мерген адамға тән астамшылықпен жазықсыз аңды аулап, қан шығаруға шығады. Бірақ мұның да жазмыш екені рас. Аңды көп қырған адамды оның киесі ұруға тиіс, бұл да ғарыштың жазылмаған заңы. Аю қармақ – табиғатқа жасалатын қиянаттың көкесі. Обал мен сауап философиясы анық. Өлім философиясы қашқынның дүниетанымымен берілсе де, ол ұлттық дүниетаным болуымен баурайды. «Өмірден өгейлік көрген өлімтік бейшаралар ғана өлімді аңсайды. Мен өмірге өгей емеспін!» – бұл кешегі кәмпескеленген текті атаның тұқымы, қазір соғысқа барғысы келмей қашқын атанған қазақтың кесек сөзі. Мұнымен жазушы Кеңес одағындағы 1940-1950 жылдардағы адам типтерін береді. Әлемдік әдебиетте анималистік проза өркендеп кеткен. Бұл Уильям Фолкнердің «Аю» атты повесі – ұлы шығарма. Қазақ әдебиеті үшін бұл тақырып сарқылмайды. Кәдірбек Сегізбаев жан-жануарларға арналған прозада өз аюынан адасып қалмайтыны даусыз. «Соңғы шабыс» атты әңгіме – Кәдірбек Сегізбаевтың жылқы жануарды ұлықтайтын өте тамаша әңгімесі. Осынау үш туынды: роман, хикаят, әңгіменің географиясы бір жер, Өр Алтай, Сауыр-Сайқан. «Нұрым шал, ұлы Қасымбек Қойбастың жалпақ жазығына беттеп барады», деп басталады әңгіме. Жер атауы «Беласқандағы» Қамбар төренің тумаса да туғандай қылып, аналық мейірімін көріп өскен қалмақ шешесі Қойбастың құрметіне қойылған. Нұрым шал басында бәйгеге шабуды ойламайды. Бәйгеге өз-өзінен бүйірі қызып, тізгін бермей қосылған кәрі жылқы кереметін өлерінде бір көрсетіп кетеді. Месторысы мәреге оза шауып жетерде шал жылап келе жатады. Кезінде желкұйрық жануардың жұлдызы жарқырап тұрғанда Батыраш тәрізді біреу жасырын майып қылған. Әңгімеде қазақтың ұлттық мінезі ерекше шеберлікпен ашылған. Ал жазушы бәйгеге түсетін жүйріктердің келбетін «Керген төстіктей бірегей сұлу» деп суреттейді. Қазақтың ұлттық жадынан Ер Төстіктің шықпайтыны тегін емес. «Бәйгеге шапқан да дүниенің бір қызығы-ау, – деп ойлады Нүкең» – әңгіменің бір лейтмотивы осы. Түйіп айтқанда, кең даланың қасиетін жазушы сүйіп суреттейді.

Айгүл КЕМЕЛБАЕВА
жазушы, «Дарын» мемлекеттік жастар сыйлығының лауреаты.